

DE ONTWIKKELING VAN DE
GROOTTE DER
LANDBOUWBEDRIJVEN
IN DE PROVINCIE GRONINGEN

DOOR

PROF. Dr. E. W. HOFSTEE

WAGENINGEN

DE ONTWIKKELING VAN DE GROOTTE DER LANDBOUWBEDRIJVEN IN DE PROVINCIE GRONINGEN ¹⁾

door

Prof. Dr. E. W. HOFSTEE

Wageningen

Het is een niet te loochenen feit, dat kennis en begrip van de concrete sociale en economische verschijnselen in ons land — en niet alleen daar — nog steeds veel te wensen overlaat. Men stuit bijna overal op groot gebrek aan kennis en inzicht op dit gebied, niet alleen bij het grote publiek, doch veelal ook bij degenen, die feitelijk tot taak hebben op dit terrein van voorlichting te dienen en bij hen, die door hun functie geroepen zijn het sociale leven mee te leiden en hierin ordenend in te grijpen. Niet zelden vindt men, ook waar het problemen betreft van grote praktische betekenis, volslagen onkunde, gebrek zelfs aan het inzicht, dat er een probleem bestaat.

Misschien is dit echter zelfs nog niet eens het ergste. Gevaarlijker is misschien nog dat, wat men zou kunnen aanduiden als de „legende”, de — meestal onbewust — vervalste kennis en het schijn-inzicht. Ook zonder dat men hierbij speciaal behoeft te denken aan het historisch-materialisme en zonder dat men het veelomstreden begrip „ideologie” in het geding behoeft te brengen, kan worden geconstateerd, dat er tal van vraagstukken van maatschappelijke aard zijn, waarover in de kring van belangstellenden opvattingen en denkbeelden bestaan, die van de werkelijkheid in sterke mate afwijken. Aan het ontstaan van een dergelijke legende ligt in de regel een bepaalde stemming ten aanzien van de betreffende aangelegenheid ten grondslag, een stemming, die in allerlei onbewuste motieven — en zeker niet alleen in motieven voortvloeiende uit de maatschappelijke positie van de betreffende persoon of groep — haar oorsprong vindt. ²⁾

In het streven, deze stemming tegenover zichzelf en anderen te rechtvaardigen, zoekt men naar feiten of pseudo-feiten, die de aanwezige gevoelens steunen. Niet alleen legt men onbewust de feiten ter zijde, die met de stemmingsrichting strijdig zijn, doch in de regel volstaat men met een uiterst summier kennis, die in geen verhouding staat tot de verreikende conclusies en generalisaties, die men er op baseert. Zo schept men zich dan een beeld van het betreffende verschijnsel en men meent naar aanleiding van dit beeld zijn oordeel te bepalen, terwijl het in feite reeds besloten lag in de voorafgaande stemming.

In de regel ontstaan legenden in een periode,

waarin het betreffende verschijnsel min of meer de algemene aandacht heeft. Wanneer deze belangstelling weer wegtrekt, dan blijft de legende als het ware sluimeren. Ze is niet actief en verandert niet, ook niet als de feitelijke verhoudingen, waarop ze slaat, een geheel ander beeld gaan vertonen. Eerst als door veranderde omstandigheden opnieuw de aandacht op het betreffende verschijnsel valt, komt de legende — zo nodig omgewerkt, niet in overeenstemming met de veranderde feiten, doch met de veranderde stemming — opnieuw tot leven.

Het verschijnsel van de legendevorming in onze maatschappij is van uiterst groot gewicht. De legenden beïnvloeden de publieke opinie in zeer sterke mate en kunnen daardoor, als zij niet worden geneutraliseerd, bij politieke beslissingen ten aanzien van het betreffende onderwerp, van doorslaggevende betekenis zijn en zodoende ten gevolge hebben, dat maatregelen worden genomen, die niet zijn afgestemd op de werkelijke verhoudingen en tot geheel andere resultaten leiden, dan de initiatiefnemers bedoelden.

Het enige middel om het veelal noodlottige effect van legendevorming zoveel mogelijk te beperken, is een zo sterk mogelijke ontwikkeling van het concrete sociaal-wetenschappelijke onderzoek en het bevorderen van het doordringen van de resultaten van dit onderzoek in zo breed mogelijke lagen van de bevolking. Niet, dat hierdoor legendevorming zou kunnen worden voorkomen; de grote massa zal — voor zover dit valt te overzien — steeds te lui van denken en te oncritisch blijven om niet aan de gemakkelijke, simplistische, het gemoed bevredigende legende de voorkeur te geven boven de slechts met moeite en inspanning te verkrijgen kennis en inzicht, afgezien nog van het feit, dat de legende veelal een onbewust middel is ter verdediging van eigen belangen. Thans echter is door de nog steeds onvoldoende ontwikkeling van het concreet sociaal-wetenschappelijk onderzoek en de geheel onvoldoende doorsijpeling van de resultaten van dit onderzoek naar de brede massa, de toestand zo, dat veelal elk verweermiddel tegen de legende ontbreekt. Ook degenen, die in staat en bereid zijn zich tegen de heerschappij legenheid, omdat gefundeerde kennis ontbreekt of hen niet bereikt. ³⁾

Ook in de wereld van landbouw en platteland en wat daarmee samenhangt, tiert de legende welig; ze beïnvloedt in sterke mate het oordeel over allerlei vraagstukken van agrarisch-sociale en agrarisch-economische aard. Legendes zijn er in omloop aangaande de vraagstukken van arbeidsverhoudingen en arbeidsvoorziening, aangaande het pachtvraagstuk, aangaande het vraagstuk van lonen en prijzen, enz.

In belangrijke mate heeft de legende zich ook meester gemaakt van één der belangrijkste vraagstukken op agrarisch terrein, dat vooral sedert de bevrijding weer in sterke mate de aandacht heeft getrokken, n.l. het probleem van de verhouding van de oppervlakte cultuurgrond tot het aantal personen, dat daarop een bestaan moet vinden. Onderwerpen als versnippering van bedrijven, gebrek aan cultuurgrond e.d. genieten een grote belangstelling. In de landbouwpers en ook in andere dag- en weekbladen is sedert de bevrijding reeds weer een groot aantal grotere en kleinere artikels over dit onderwerp verschenen, terwijl het op verschillende conferenties en besprekingen onderwerp van discussies heeft uitgemaakt. Vergaande plannen tot praktisch ingrijpen op dit gebied zijn reeds naar voren gebracht.

Tracht men uit alles, wat over deze kwestie geschreven en gesproken wordt, 'n algemene indruk te krijgen van hetgeen onder de belangstellenden aan opvattingen en denkbeelden leeft, dan komt men ongeveer tot het volgende beeld. De algemene gedachte is, dat in de laatste tientallen jaren de Nederlandse bodembewerker op een steeds kleiner stukje grond is komen te zitten en onze landbouwende bevolking jaar op jaar meer opeen gedrongen wordt. Hierdoor worden o.a. de bedrijven in steeds sterkere mate versnipperd en de moeilijkheden, vooral in de gebieden met veel kleine bedrijven, nemen daardoor hand over hand toe.

Dit complex van ideeën dat, naar men zal moeten toegeven, wel ongeveer de heersende opvatting op dit gebied weergeeft, is een typische legende. De stemmingsachtergrond van deze legende vindt zijn oorsprong in de toenemende onrust onder de kleine boeren in verschillende delen van ons land en de vrees voor de mogelijke gevolgen hiervan bij degenen, die met dit probleem hebben te maken. Deze onrust vindt in de eerste plaats haar wortels in de ontwikkeling van de sociale verhoudingen in ons land na de vorige wereldoorlog. Reeds in de crisisjaren kwam ze duidelijk aan de dag en na de bevrijding deed ze zich opnieuw gevoelen. Ze zal misschien één der grootste problemen van de naaste toekomst worden.

Is dus de oorzaak van de belangstelling voor het vraagstuk zeer reëel en belangrijk, de zo juist genoemde voorstelling van zaken is feitelijk in haar geheel in strijd met de feiten. Ze geeft blijk van een zich onvoldoende realiseren van de werkelijke

verhoudingen, van oppervlakkige generalisaties en alle verdere kenmerken van de legendevoorming. Op enkele punten heeft kortgeleden de sociograaf S. J. Groenman deze legende bestreden, in een artikel over het ontstaan der kleine bedrijven. Groenman heeft daarin aangetoond, hoe het overgrote aantal der kleine bedrijven moet zijn ontstaan *niet* door splitsing, doch door nieuwe ontginning. ⁴⁾

Hij plaatst verder in dit artikel de uitkomsten van de verschillende landbouwtellingen (1904, 1910, 1921, 1930 en 1938) wat betreft het aantal bedrijven van de verschillende grootteklassen nog eens naast elkaar. Het blijkt dan, dat het aantal bedrijven van 1—5 ha van 1904 tot 1910 flink groeit, tussen 1910 en 1921 de groei reeds zeer vertraagt en tussen 1920 en 1930 reeds een daling optreedt, die tussen 1930 en 1938 in een nog sneller tempo door gaat. De bedrijven van 5—10 ha groeien in aantal tot 1930, doch na 1930 daalt ook het aantal van deze bedrijven. Er is dus in de Nederlandse landbouw gedurende de laatste tientallen jaren een onmiskenbare tendens om zich af te wenden van het dwergbedrijf en na 1930 zelfs van het kleine bedrijf. Hoewel aan de andere kant een zekere neiging tot vermindering van het aantal grote bedrijven valt te constateren, leidde dit er toe, dat tussen 1921 en 1930 reeds, wat de landbouwbedrijven in engere zin betreft, ⁵⁾ een geringe stijging van de gemiddelde bedrijfsgrootte optrad. Waar de heer Groenman zich in zijn artikel niet mee bezig houdt — het lag ook niet in de lijn van zijn betoog — is de ontwikkeling van de verhouding tussen het *totaal* aantal bodembewerkers (dus met inbegrip van de landarbeiders) en de oppervlakte cultuurgrond in Nederland. Uiteindelijk is deze verhouding natuurlijk belangrijker dan de bedrijfsgrootte, omdat deze verhouding bepaalt welke hoeveelheid product de bodembewerker in Nederland gemiddeld ter beschikking staat. Deelt men voor de verschillende jaren, dat er een beroepstelling is gehouden, het aantal mannelijke werkwzamen ⁶⁾ in de landbouw (akkerbouw en veeteelt) op de oppervlakte bouw- en weiland, dan blijkt, dat de oppervlakte per bodembewerker van 1899 tot 1920 vrijwel precies dezelfde is gebleven, n.l. 4,7 ha. De afname van de gemiddelde bedrijfsgrootte, die in die jaren inderdaad nog valt te constateren, is niet een gevolg van een steeds groter aantal mensen, dat zich op eenzelfde stuk grond verdringt, doch enkel van een verschuiving tussen het aantal landarbeiders en het aantal boeren. Tussen 1920 en 1930 echter treedt niet alleen geen daling op van de gemiddelde oppervlakte cultuurgrond per bodembewerker, doch een aanzienlijke stijging. De oppervlakte per bodembewerker neemt dan toe tot 5,2 ha, dus een stijging van meer dan 10 %. Sedertdien is die stijging naar alle waarschijnlijkheid voortgegaan. Hoewel niet zeker is

of bij de in dit jaar te houden beroepstelling — gezien de abnormale verhoudingen, waaronder we o.a. wat betreft de arbeidsproductiviteit leven — deze stijging zal vallen te constateren, mag wel als zeker worden aangenomen, dat bij de eerste telling onder normale verhoudingen, dit verschijnsel opnieuw duidelijk aan de dag zal treden.

Blijkt bij een beschouwing van de verhoudingen in het land als geheel reeds op welke losse gronden de heersende legende berust, een der grootste bezwaren tegen datgene, wat men over deze vraagstukken in de regel hoort, is, dat zo weinig rekening wordt gehouden met de verscheidenheid, die agrarisch Nederland ook in dit opzicht kenmerkt. Op de zandgronden zijn de verhoudingen geheel anders dan op de kleigronden, in weidegebieden anders dan in akkerbouwgebieden, in Zeeland anders dan in Groningen, in Overijssel anders dan in Brabant. Zo nam, om enkele voorbeelden ter illustratie te noemen, op de kleigronden met akkerbouw en gemengd bedrijf tussen 1920 en 1930 het aantal landbouwbedrijven van 1—5 ha nog belangrijk toe (van 6.130 tot 6.780), terwyl het op de zandgronden reeds een duidelijke afname vertoonde (van 37.589 tot 35.238). Op de kleigronden daalde tussen 1920 en 1930 de gemiddelde bedrijfsgrootte dan ook nog van 19,35 ha tot 18,32 ha, terwijl op de zandgronden deze steeg van 7,59 ha tot 8,16 ha. De moeite van het vermelden is ook waard, dat juist in de gebieden waaraan men op het ogenblik veelal denkt, als men spreekt over het kleine boerenprobleem en versnippering van de bodem, n.l. in Brabant en Limburg, zich reeds vanaf 1910 een voortdurende stijging van de gemiddelde bedrijfsgrootte voordoet, n.l. wat Brabant betreft van 8,10 ha tot 9,4 ha en in Limburg van 5,96 ha tot 6,95 ha in 1930.

Trekken van algemene conclusies, vóór men zich de grote verscheidenheid in de verschijnselen en in hun oorzaken heeft gerealiseerd, werkt de legende vorm in de hand. Wil men werkelijk inzicht krijgen in het vraagstuk van de kwantitatieve verhouding van bodembewerker en cultuurgrond in Nederland, dan zal door regionaal onderzoek, gebied voor gebied, dienen te worden nagegaan hoe de verhouding zich daar heeft ontwikkeld en welke de factoren zijn, die deze ontwikkeling hebben beïnvloed.

De bovenstaande ietwat uitvoerige inleiding moge er toe bijdragen het hier volgende onderzoek in een breder verband te plaatsen. Een dergelijk regionaal onderzoek geeft de mogelijkheid om een concreet en gedetailleerd beeld te plaatsen tegenover legenden en vage generalisaties en kan er toe bijdragen de grondslag te leggen voor een beter inzicht in een vraagstuk, dat niet alleen wetenschappelijk interessant, doch ook van grote praktische betekenis is.

De belangrijkste reden, dat de provincie Groningen als onderwerp van dit onderzoek werd gekozen, ligt in de gelukkige omstandigheid, dat we voor Groningen beschikken over een uitvoerige en redelijk betrouwbare landbouwstatistiek over het jaar 1862 ⁷⁾, die per gemeente afzonderlijk gegevens van allerlei aard, waaronder een overzicht van het aantal grondgebruikers, verdeeld naar verschillende grootteklassen, geeft. Het is dus voor deze provincie niet alleen mogelijk een gedetailleerd beeld te krijgen van de huidige verhoudingen, doch ook van de ontwikkeling gedurende de laatste 80 jaren.

Wanneer men de uitkomsten van het statistisch onderzoek uit 1862 vergelijkt met de uitkomsten van de landbouwtelling 1930, dan blijkt onmiddellijk, dat in de tussenliggende periode in de verdeling van de cultuurgrond over de bedrijven van de verschillende grootteklassen zeer grote veranderingen zijn ingetreden en dat de verschillende delen van de provincie zich in dit opzicht geheel verschillend hebben gedragen.

Men krijgt op de gemakkelijkste wijze een overzicht over de veranderingen, welke in de bedrijfsgrootten plaats vonden, door op verschillende tijdstippen een berekening te maken van de gemiddelde grootte der bedrijven en in de tabel 1 vindt men dan ook een overzicht van de gemiddelde grootte der bedrijven in de Groninger gemeenten in 1862, 1910, 1921 en 1930, terwijl het kaartje, fig. 1, een overzicht geeft van het verschil tussen 1862 en 1930. Er doet zich bij deze berekening echter één bezwaar voor. Hoewel in het algemeen — zoals gezegd — de statistiek van 1862 redelijk betrouwbaar is, is er toch voor verschillende gemeenten reden tot twijfel aan de juistheid van de opgave van het aantal bedrijven kleiner dan 5 ha.

Daar in het algemeen wel mag worden aangenomen, dat het aantal bedrijven groter dan 5 ha voldoende nauwkeurig is opgegeven, is de gemiddelde grootte, berekend van de bedrijven, groter dan 5 ha. ⁸⁾

Cijfers en kaartje laten, zoals gezegd, duidelijk zien, dat in verschillende delen van Groningen belangrijke veranderingen zijn opgetreden. Wanneer men de gemeenten samenvat tot landbouwgebieden, zoals deze in onze landbouwstatistiek worden onderscheiden, dan krijgt men het volgende beeld. Het Zuidelijk Westerkwartier kenmerkt zich door een zeer sterke afname van de gemiddelde bedrijfsgrootte. Een sterke afname toont ook de gemiddelde bedrijfsgrootte in 't Centrale Weidegebied. Het Noordelijk Westerkwartier is heterogeen; Oldenhove laat een sterke toename zien, Grijpskerk een sterke afname, Zuidhorn een matige afname van de gemiddelde bedrijfsgrootte. De Centrale Bouwstreek toont weinig verandering; een geringe toe-

TABEL 1

Gemeente en Landbouwgebieden	1862	1910	1921	1930	Toe- of afnemings 1862—1930
Winsum	44,6	31,8	25,7	25,5	— 19,1
Ezinge	24,9	27,2	27,1	16,—	— 8,9
Aduard	28,3	25,8	21,7	20,8	— 7,5
Adorp	25,5	23,6	19,9	18,1	— 6,8
Hoogkerk	20,1	18,9	16,8	17,7	— 2,4
Groningen	19,4	12,7	13,5	14,4	— 5,—
Noorddijk	19,5	16,6	17,3	15,9	— 3,6
Centrale weidestreek . . .	26,—	22,3	20,2	18,3	— 7,7
Ulrum	30,2	33,9	32,1	37,7	+ 7,5
Kloosterburen	31,2	47,7	49,7	47,—	+ 15,8
Leens	32,7	32,4	35,—	34,7	+ 2,—
Eenrum	22,5	32,3	32,7	29,1	+ 6,6
Bafllo	28,4	35,5	35,7	33,8	+ 5,4
Warffum	37,5	43,6	43,1	37,5	—
Usquert	61,6	55,5	55,7	38,4	— 3,2
Uithuizen	30,9	25,4	38,4	40,8	+ 9,9
Kantens	33,1	33,7	32,9	31,8	— 1,3
Middelstum	26,4	34,—	31,—	28,3	+ 1,9
Uithuizermeeden	36,3	50,9	33,9	33,1	— 3,2
Stedum	26,—	34,7	35,6	37,8	+ 11,8
't Zandt	28,8	35,1	36,4	37,—	+ 8,2
Loppersum	20,7	28,2	28,7	29,4	+ 8,7
Bierum	29,1	32,1	31,3	30,5	+ 1,4
Appingedam	23,4	21,9	20,2	18,8	— 4,6
Noordelijke bouwstreek . .	30,6	36,—	35,7	35,3	+ 4,7
Oldehove	25,7	38,2	35,9	34,6	+ 8,9
Grijpskerk	37,6	32,5	29,6	26,—	— 11,6
Zuidhoorn	22,9	23,5	20,7	20,4	— 2,5
Noordelijk Westerkwartier	28,7	31,4	28,7	27,—	— 1,7
Bedum	21,2	25,2	24,2	23,2	+ 2,—
Ten Boer	23,4	25,3	24,7	24,4	+ 1,—
Centrale bouwstreek . . .	22,3	25,2	24,4	23,8	+ 1,5
Delfzijl	28,2	28,4	28,7	26,6	— 1,6
Termunten	21,1	32,3	30,3	31,2	+ 10,1
Klein-Oldambt	24,6	30,3	29,5	28,9	+ 4,3
Nieuwolda	38,6	46,6	46,5	48,5	+ 9,9
Midwolda	34,7	36,3	32,4	34,4	— 0,3
Finsterwolde	25,3	34,4	30,5	32,9	+ 7,6
Beerta	34,4	42,8	49,—	53,6	+ 19,2
Nieuwe Schans	25,6	51,3	44,1	42,8	+ 17,2
Nieuw-Oldambt	31,7	42,2	40,5	42,4	+ 10,7
Noordbroek	23,—	30,5	26,3	27,8	+ 4,8
Zuidbroek	17,3	20,4	20,4	23,5	+ 6,2
Scheemda	30,2	29,4	29,1	27,6	— 2,6
Meeden	30,4	31,5	30,1	29,8	— 0,6
Winschoten	14,8	21,3	19,5	19,6	+ 4,8
Wedde	18,5	26,2	25,2	24,7	+ 6,2
Bellingwolde	22,1	26,4	27,5	26,4	+ 4,3
Oud-Oldambt	22,3	26,5	25,4	25,6	+ 3,3
Slochteren (Woldstreek) .	18,8	18,4	18,—	18,5	— 0,3
Hoogezand	18,2	20,3	17,—	19,1	+ 0,9
Sappemeer	14,—	17,3	15,9	16,1	+ 2,1
Muntendam	11,6	20,9	22,5	22,9	+ 11,3
Veendam	11,4	19,6	20,1	21,9	+ 10,5
Wildervank	14,3	20,3	21,1	23,4	+ 9,1
Oude Pekela	13,5	18,—	18,—	21,5	+ 8,—
Nieuwe Pekela	12,9	16,2	17,7	18,5	+ 5,6
Veenkoloniën	13,7	18,9	18,9	20,4	+ 6,7
Oldekerk	24,3	21,9	19,3	16,7	— 7,6
Marum	25,6	17,1	12,5	11,8	— 13,8
Leek	21,—	15,—	13,5	12,4	— 8,6
Zuidelijk Westerkwartier .	22,2	17,4	14,6	13,2	— 9,—
Haren (Goorecht)	20,1	15,—	13,1	17,2	— 2,9
Onstwedde	20,1	14,8	13,—	15,6	— 4,5
Vlagtwedde	18,4	14,4	12,6	13,6	— 4,8
Westerwolde	19,2	14,6	12,8	14,6	— 4,6

Gemiddelde grootte der agrarische bedrijven (alle bedrijfs-
groepen samen) van meer dan 5 ha in de jaren 1862, 1910,
1921 en 1930, in de Groninger gemeenten en landbouwgebieden.

name. Het grote landbouwgebied, de Noordelijke Bouwstreek, toont in het algemeen een vrij sterke toename van de gemiddelde bedrijfsgrootte; in Appingedam echter trad een daling van enige betekenis op, terwijl ook Usquert, Uithuizermeeden en Kantens een geringe afname van de gemiddelde bedrijfsgrootte laten zien. De Woldstreek toont geen verandering van grote betekenis, althans niet wat het gemiddelde betreft. Het Klein-Oldambt toont een vrij sterke stijging van de gemiddelde bedrijfsgrootte, welke echter geheel tweeweg wordt gebracht door een aanzienlijke stijging in de gemeente Termunten; in Delfzijl trad een kleine daling op. In het Nieuw-Oldambt trad de sterkste stijging op van alle landbouwgebieden. Alle gemeenten, behalve Midwolda, hadden hierin aandeel. In de laatste bleef het gemiddelde ongeveer hetzelfde. In het Oud-Oldambt trad een betrekkelijk geringe stijging op. Westerwolde toonde een daling van enige betekenis. De Veenkoloniën lieten een zeer belangrijke stijging zien, waarbij valt op te merken, dat de stijging in Hoogezand en Sappemeer betrekkelijk gering was. Het laatste landbouwgebied tenslotte, het Goorecht, de gemeente Haren, zag de gemiddelde grootte der bedrijven aanzienlijk achteruitlopen.

Behalve het uiteindelijke verschil tussen de gemiddelde bedrijfsgrootte in 1862 en 1930 zijn er verschillende andere verschijnselen betreffende de ontwikkeling in de verschillende delen van de provincie, die de aandacht verdienen. In tabel 1 is niet alleen aangegeven de gemiddelde grootte van de bedrijven boven 5 ha in 1930 en in 1862, doch ook die in 1910 en 1921. Hieruit blijkt, dat de uiteindelijke toestand in 1930 zeker niet steeds bereikt is langs de weg van een rechtlijnige ontwikkeling sedert 1862. Wat de gebieden betreft, die uiteindelijk een daling vertonen, valt op te merken, dat het Zuidelijk Westerkwartier en de Centrale Weidestreek een voortdurende daling laten zien, doch dat het Noordelijk Westerkwartier tot 1910 een stijging van enige betekenis vertoont en pas daarna een lichte daling optreedt. De Woldstreek, het Goorecht en Westerwolde dalen tot 1920, doch gaan daarna weer een stijging vertonen. Van de gebieden, die een stijging laten zien, vertonen het Nieuw-Oldambt en de Veenkoloniën die met een onderbreking in 1920; de Noordelijke Bouwstreek, de Centrale Bouwstreek, het Klein-Oldambt, stijgen tot 1910, doch tonen daarna een lichte daling. Het Oud-Oldambt toont na 1910 enige schommelingen. Verder laat een nauwkeurige beschouwing van tabel 2 zien, dat een soortgelijke stijging of daling niet steeds gepaard ging met een overeenkomstige verschuiving in de verdeling over de grootteklassen. De verschillen in dit opzicht zijn te veel om hier alle besproken te worden; op sommige zal nog nader worden gewezen. Binnen het betrekkelijk kleine gebied van de pro-

TABEL 2

Gebieden	Jaar	1-5 ha.	5-10 ha.	10-20 ha.	20-50 ha.	50-100 ha.	meer dan 100 ha.	5-20 ha.	meer dan 20 ha.	meer dan 5 ha.	Totaal
I. Centrale weidestreek	1862	368	142	152	244	41	1	294	286	580	948
	1910	289	153	209	273	34	—	362	307	669	958
	1921	320	192	259	283	19	—	451	302	752	1072
	1930	325	208	252	286	18	—	460	304	764	1089
II. Noordelijke bouwstreek . .	1862	645	236	270	644	236	28	506	908	1414	2059
	1910	648	158	188	635	261	13	346	909	1255	1903
	1921	681	167	191	651	249	18	358	918	1266	1947
	1930	735	170	188	650	256	16	358	922	1280	2015
III. Noordelijk Westerkwartier .	1862	179	40	42	148	33	2	82	183	265	444
	1910	153	36	32	157	39	1	68	197	265	418
	1921	138	53	31	162	33	—	84	195	279	417
	1930	200	68	41	169	28	—	109	197	206	506
IV. Centrale bouwstreek	1862	213	95	106	193	26	—	201	219	420	633
	1910	210	55	100	218	18	—	155	236	391	601
	1921	203	61	91	216	16	—	152	222	374	577
	1930	235	70	103	215	17	—	173	232	405	640
V. Klein-Oldambt	1862	100	60	60	115	18	—	120	133	253	353
	1910	159	38	46	113	33	4	84	150	234	393
	1921	137	44	40	112	25	6	84	143	227	364
	1930	172	44	57	116	24	5	101	145	246	418
VI. Nieuw-Oldambt	1862	194	76	53	151	101	6	129	258	387	581
	1910	166	33	50	141	118	8	83	257	340	506
	1921	157	42	53	135	105	9	95	249	344	501
	1930	149	44	43	116	126	9	87	251	338	487
VII. Oud-Oldambt	1862	723	232	148	241	73	4	380	318	698	1421
	1910	761	146	124	253	86	1	270	340	610	1371
	1921	629	144	150	273	82	1	294	356	650	1279
	1930	653	163	143	278	92	3	306	373	679	1332
VIII. Woldstreek	1862	439	206	179	182	41	8	385	231	616	1055
	1910	431	169	230	199	25	—	399	224	623	1054
	1921	390	181	235	196	25	1	416	222	638	1028
	1930	353	159	231	197	26	1	390	224	614	967
IX. Veenkoloniën	1862	763	325	446	247	12	2	771	261	1032	1795
	1910	432	159	404	465	9	—	563	474	1037	1469
	1921	402	162	387	460	9	2	549	471	1020	1422
	1930	363	115	333	469	9	—	448	478	926	1289
X. Zuidelijk Westerkwartier . .	1862	787	223	153	232	38	5	376	275	651	1438
	1910	1311	337	250	208	23	1	587	232	819	2130
	1921	1412	466	338	209	10	1	804	220	1024	2436
	1930	1429	583	429	188	4	1	1012	193	1205	2634
XI. Goorecht	1862	163	75	70	59	12	—	145	71	216	379
	1910	258	84	53	61	—	—	137	61	198	456
	1921	215	98	55	40	1	—	153	41	194	409
	1930	152	108	73	51	—	—	181	51	232	384
XII. Westerwolde	1862	325	152	103	78	8	1	255	87	342	667
	1910	772	306	307	170	10	1	613	181	794	1566
	1921	881	476	351	191	4	—	827	195	1022	1903
	1930	699	348	436	239	9	3	784	251	1035	1734

Aantal agrarische bedrijven (alle bedrijfsgroepen samen), verdeeld naar grootteklassen in
1862, 1910, 1921 en 1930, in de Groninger landbouwgebieden

vincie Groningen blijkt er dus, wat de ontwikkeling van de bedrijfsgrootte betreft, zeer grote verscheidenheid te bestaan. Is in deze verscheidenheid orde en regelmaat te ontdekken en bestaat er dus in principe de mogelijkheid om tot bepaalde verklaringen voor de waargenomen verschijnselen

te komen, of is het geheel een opeenstapeling van toevalligheden, waarin geen lijn valt te ontdekken? Ongetwijfeld spelen toevallige invloeden een rol en vooral wanneer men tot de kleinste statistische eenheden, de gemeenten, afdaalt, zal men niet moeten trachten voor alle verschillen een alge-

meen werkende oorzaak aan te geven. Verder moet men rekening houden met niet onaanzienlijke waarnemingsfouten, die het beeld kunnen vertroebelen. Wie met de statistiek van het bodemgebruik heeft gewerkt, weet, dat deze niet bepaald feilloos is. Ook wanneer men zich echter van deze onvolkomenheden bewust is, is één blik op het kaartje echter voldoende om te constateren, dat de uitkomsten van de statistiek meer aangeven dan een som van toevalligheden. Duidelijk blijkt, dat de gemiddelden, die voor de verschillende landbouwgebieden werden gevonden, geen product van het toeval zijn. Hoewel zich uitzonderingen voordoen, doen stijging en resp. daling van de gemiddelde bedrijfsgrootte zich in grote aaneengesloten gebieden voor en de conclusie kan geen andere zijn, dan dat overeenkomstige oorzaken hier in sterkere of minder sterke mate moeten hebben gewerkt. Dat b.v. in 13 aaneengesloten liggende gemeenten in het Westen van Groningen daling van de gemiddelde bedrijfsgrootten optreedt, terwijl daarentegen, met enkele uitzonderingen, in geheel Noord-Groningen de gemiddelde bedrijfsgrootte gelijk blijft of toeneemt, is geen toeval.

Wanneer het dus in principe mogelijk moet worden geacht een samenhang tussen de ontwikkeling van de bedrijfsgrootten en andere verschijnselen van algemene aard aan te tonen, ligt het voor de hand in de eerste plaats te zoeken naar een eventueel verband tussen grondsoort en bedrijfsgrootte. De grondsoort immers is van grote invloed op de aard van het agrarische bedrijf, terwijl het bovendien bekend is, dat in Nederland in het algemeen de lichtere gronden kleinere bedrijven vertonen dan de zwaardere gronden. Het valt echter op, dat, althans in eerste instantie, een onderzoek in deze richting niet veel resultaat oplevert. Tot de gebieden met lichtere gronden zijn in Groningen te rekenen het Zuidelijk Westerkwartier, het Goorecht, de Woldstreek, de Veenkoloniën, Westerwolde en een deel van het Oud-Oldambt. In 1862 stonden de gebieden met lichte gronden in het algemeen iets lager, wat de gemiddelde bedrijfsgrootte betreft, dan de kleigronden, doch het verschil b.v. tussen de Centrale Bouwstreek enerzijds en het Zuidelijke Westerkwartier, het Goorecht, Westerwolde en de Woldstreek anderzijds, was niet bijzonder groot. De ontwikkeling na 1862 schijnt op het eerste oog geen enkel verband te houden met de grondsoort. Van de gebieden met lichte gronden toonden de Veenkoloniën een sterke stijging van het gemiddelde, terwijl ook het Oud-Oldambt een stijging vertoonde; de Woldstreek bleef ongeveer op hetzelfde gemiddelde staan, terwijl de rest daalde, zij het in zeer verschillende mate. De verschillen tussen de gebieden met zwaardere gronden waren niet geringer dan tussen die met lichtere gronden. Men vergelijkte

de Centrale Weidestreek en het Nieuw-Oldambt. In 1930 is de correlatie tussen grondsoort en bedrijfsgrootte dan ook nog aanzienlijk zwakker dan in 1862; het gemiddelde in de Woldstreek en de Veenkoloniën staat dan hoger dan dat in de Centrale Weidestreek. Vooral op de kleigronden zijn de verschillen tussen de gebieden aanzienlijk groter geworden. Was b.v. in 1862 het verschil tussen de Centrale Weidestreek enerzijds en de Noordelijke Bouwstreek en het Nieuw-Oldambt anderzijds nog betrekkelijk gering, in 1930 was het gemiddelde in de Noordelijke Bouwstreek bijna tweemaal en het Nieuw-Oldambt meer dan tweemaal zo hoog als in het eerstgenoemde gebied. Een allesbeheersende factor in de ontwikkeling van de bedrijfsgrootte is de grondsoort dus zeker niet geweest.

Misschien zullen sommigen, wanneer er gesproken wordt over bedrijfsgrootten in Groningen, denken aan de invloed van het Groninger beklemdrecht. Volgens de traditionele opvattingen zou het beklemdrecht een belangrijke invloed hebben uitgeoefend op het voorkomen van relatief grote bedrijven in Groningen, omdat dit het splitsen van bedrijven zou tegengaan. Ik heb bij een andere gelegenheid ⁹⁾ reeds gewezen op het aanvechtbare van deze opvatting en juist de hier naar voren gebrachte gegevens laten duidelijk zien, hoe volkomen onafhankelijk van het voorkomen van beklemdrecht het verschijnsel van verenigen en splitsen van bedrijven zijn gang gaat. Dezelfde statistiek van 1862, die reeds werd genoemd, geeft ook een overzicht van de verspreiding van onder beklemding in gebruik zijnde grond. Wanneer, om een voorbeeld te geven, hieruit blijkt, dat het beklemdrecht in het Zuidelijk Westerkwartier en het Nieuw-Oldambt ongeveer evenveel betekenis heeft, dan is hiermee al zonder meer duidelijk, dat aan dit recht als verklarende factor voor de ontwikkeling van de bedrijfsgrootten in Groningen weinig aandacht toekomt.

Een volgende mogelijkheid, welke dient te worden onderzocht, is die van het bestaan van een samenhang tussen de aard van het grondgebruik en de ontwikkeling van de bedrijfsgrootte. Het kaartje, fig. 2, geeft een beeld van de verspreiding van bouwland en grasland in de provincie Groningen. Onmiddellijk valt op, dat er een zeer nauwe correlatie bestaat tussen het percentage van de cultuurgrond, dat door grasland wordt ingenomen en de wijze, waarop zich de gemiddelde bedrijfsgrootte sedert 1862 heeft ontwikkeld. Het gebied in het Westen van Groningen, dat zich kenmerkt door een percentage grasland van meer dan 60, valt vrijwel geheel samen met het aaneengesloten gebied, dat een daling van de gemiddelde bedrijfsgrootte laat zien. Gebieden als het Nieuw-Oldambt en de Veenkoloniën, die zich kenmerken door een uiterst gering percentage grasland, zijn tegelijkertijd

tijd gebieden, waar de sterkste stijging van de gemiddelde bedrijfsgrootte opgetreden is. Zelfs in onderdelen blijkt een opvallend samengaan van beide verschijnselen te bestaan. Zet men b.v. de gemeenten van de Noordelijke Bouwstreek in volgorde naar het percentage grasland, dan wijkt deze volgorde slechts weinig af van de volgorde naar de bedrijfsgrootte. Gemeenten met een percentage grasland van meer dan 20 in de Noordelijke Bouwstreek tonen in het algemeen slechts een zeer geringe toename of een daling van de gemiddelde bedrijfsgrootte. Een uitzondering vormen slechts Loppersum en in mindere mate Baflo. In het Klein-Oldambt vertoont Delfzijl met meer dan 20 % grasland een daling, in de Veenkoloniën Hoogezand, waarvan het westelijke gedeelte grotendeels uit grasland bestaat, slechts een geringe stijging. Verschillende schijnbare uitzonderingen laten zich zonder veel moeite verklaren. Zo zou men voor de Centrale Bouwstreek met zijn relatief hoog percentage grasland een daling inplaats van een kleine stijging verwachten. Hier valt echter bij op te merken, dat dit gebied in de loop van de 19e eeuw, zoals de naam ook reeds aanduidt, zich tot een overwegend akkerbouwgebied heeft ontwikkeld en dat eerst na de eeuwwisseling opnieuw het grasland hier in omvang is toegenomen. De stijging van de gemiddelde grootte der bedrijven speelt zich hier dan ook vóór 1910 af; na 1910 treedt een geleidelijke, doch niet onbelangrijke daling op. Opvallend uit de toon valt schijnbaar Oldehove, dat ondanks zijn vrij hoog percentage grasland een sterke stijging van de gemiddelde bedrijfsgrootte laat zien. De stijging van de bedrijfsgrootte is in belangrijke mate het gevolg van het ontstaan van nieuwe, grote bedrijven op ingepolderde gronden aan de mond van het Reitdiep. Na 1910 trad een zeer aanzienlijke daling van de gemiddelde bedrijfsgrootte op. Staat dus het bestaan van correlatie tussen beide verschijnselen wel onomstotelijk vast, niet vast staat hiermee, dat dit samengaan ook een samenhang betekent; zelfs al zou men aannemen, dat er een samenhang tussen de verschijnselen bestaat, dan zou nog moeten worden aangetoond, waarin deze zijn oorsprong vindt. Het is n.l. zonder meer geenszins duidelijk, waarom akkerbouwgebieden zouden neigen tot grote bedrijven en graslandgebieden tot kleine bedrijven. Op het eerste oog zijn er zelfs redenen om het omgekeerde te verwachten. Het akkerbouwbedrijf levert per ha in het algemeen aanzienlijk meer op dan het veeteeltbedrijf; het is zeer veel arbeidsintensiever. Nu maakt dit voor de grote boer betrekkelijk weinig uit, daar het voor hem tenslotte om de bedrijfswinst gaat. De kleine boer echter, die zijn eigen arbeider is, kan het betrekkelijk onverschillig laten hoe groot in theorie de winst in het bedrijf is; hem interesseert in de eerste plaats de totale opbrengst

en deze is bij het akkerbouwbedrijf aanzienlijk hoger dan bij het veeteeltbedrijf. Ideaal is voor de kleine boer het gemengde bedrijf, waar de veeteelt is opgebouwd op de akkerbouw en deze veeteelt zich niet beperkt tot de rundveehouderij, doch tevens varkenshouderij en pluimveehouderij omvat. Het is dan ook wel opmerkelijk, dat in het meest uitgesproken veeteeltgebied in Groningen, de Centrale Weidestreek, waar practisch alleen rundveehouderij wordt bedreven, de daling van de bedrijfsgrootte niet gepaard is gegaan met toename van het dwergbedrijf van 1—5 ha, doch, vergeleken met 1862, dit type zelfs een daling in aantal vertoont (zie tabel 2). De daling van de bedrijfsgrootte ontstond hier door toename van het middelgrote bedrijf, ten koste van de bedrijven van 50 ha en groter. Zelfs het aantal bedrijven van 5—10 ha nam niet bijzonder sterk toe. In totaal bedroeg het aantal bedrijven met 1—10 ha cultuurgrond in het Centrale Weidegebied in 1862 510 en in 1930 533, waarbij nog in aanmerking dient te worden genomen, dat het geenszins zeker is, dat de telling van de bedrijven beneden 5 ha in 1862 volledig is geweest. Het aantal bedrijven van 10—50 ha steeg echter van 392 tot 538, terwijl het aantal bedrijven boven 50 ha daalde van 43 tot 18. De ontwikkeling in dit gebied is feitelijk volkomen logisch en komt overeen met hetgeen men zou kunnen verwachten; het ligt voor de hand, dat bij een geboorteoverschot van betekenis een zekere neiging moet ontstaan tot splitsing van bedrijven. Aan deze neiging kon hier gevolg worden gegeven, zonder dat hierdoor bedrijven behoeften te ontstaan, waarvan de rentabiliteit twijfelachtig was; men had een reserve in de zeer grote bedrijven en deze heeft men geleidelijk aangetast zonder in het euvel van de dwergbedrijven te vallen, althans zonder dit te vergroten. De ontwikkeling in het Centrale Weidegebied is dan feitelijk ook geen probleem. Het probleem ligt, wat het kleigebied betreft, in het akkerbouwgebied, in de Noordelijke Bouwstreek en meer nog in het Oldambt. Waarom is hier, terwijl vermoedelijk in 1862 het gemiddelde er reeds belangrijk boven het voor Nederland in het zeekleigebied normale lag, dit nog zo belangrijk gestegen? Waarom zijn hier de grootteklassen 5—10 ha, 10—20 ha, ja in het Nieuw-Oldambt zelfs de grootteklasse 20—50 ha zo sterk achteruitgelopen? Misschien zal men denken aan de mogelijkheid, dat hier door landaanwinning en inpoldering aan de kust de gemiddelde grootte der bedrijven is toegenomen. Inderdaad zijn in de periode tussen 1862 en 1930 langs de kust op verschillende plaatsen nieuwe polders gevormd en zeker zijn in sommige gevallen in de kustgemeenten hierdoor bedrijven in grootte toegenomen of nieuwe grote bedrijven ontstaan. Het valt echter direct op, dat ook in gemeenten, die niet aan de kust zijn gelegen de gemiddelde groot-

te der bedrijven toenam, terwijl juist in een tweetal gemeenten, die aan de kust gelegen zijn (Usquert en Uithuizermeeden) de gemiddelde grootte daalde.

Bovendien blijkt uit de cijfers duidelijk, dat niet alleen de grote bedrijven zijn vergroot, doch een groot aantal kleinere zijn geliquideerd. Met deze verklaring komt men er dus zeker niet. Misschien zal men ook denken aan het sterk gedaalde geboortecijfer onder de boerenstand van Noord-Groningen. Deze daling is er inderdaad, doch de loop van het geboortecijfer in de Groninger gemeenten vestigt de indruk, dat deze daling eerst tegen het eind van de vorige eeuw is begonnen, terwijl het vrijwel zeker is, dat de liquidatie van de kleine bedrijven in het midden van de vorige eeuw reeds in volle gang was. Uit een enkele sporadische opmerking, die men in geschriften uit het eind van de vorige eeuw kan vinden, blijkt trouwens, dat het verband vermoedelijk juist omgekeerd is en dat men bewust is begonnen het aantal geboorten te beperken om zodoende het grote bedrijf te kunnen handhaven. Doorslaggevend echter is het feit, dat ondanks deze geboortebeperking er ook in Noord-Groningen altijd nog een overschot is van boerenzoons, getuige het groot aantal van hen, dat de weg vindt in andere beroepen en het feit, dat bijna altijd de vraag naar boerderijen in dit gebied nog groter is dan het aanbod.

Maar waarin ligt de oorzaak dan? Waarom heeft de Noord-Groninger boer zijn kinderaantal zo sterk beperkt en waarom laat hij ook nu nog zijn zoon liever naar een ander beroep overgaan dan het bedrijf te delen, ook al zou dit economisch volkomen gerechtvaardigd zijn? Waarom was en is hij integendeel, als het hem mogelijk is, steeds bereid, wanneer er een gunstig gelegen boerderij vrijkomt, deze te kopen en bij zijn eigen bedrijf te voegen? Waarom zien wij in verschillende Groninger dorpen nog voortdurend het aantal zelfstandige boeren verminderen? De bewering, die men in Groningen nog wel eens kan horen, dat de bedrijven van 50 ha en meer de meest rendabele zouden zijn is niet meer dan een bewering en is in strijd met de — schaarse — gegevens over de exploitatie-uitkomsten van de bedrijven van verschillende grootte. Bovendien, dit houdt nog geen verklaring in voor het feit, dat de ontwikkeling in Groningen zo geheel anders is dan in andere delen van het zeele gebied. Dat bodem en klimaat een rol zouden spelen, zoals men soms in Groningen ook kan horen, is onaanvaardbaar. Men vindt in het akkerbouwgebied op de klei in Groningen allerlei kleisoorten, waaronder vooral in het Noorden een groot percentage zavelgronden, die zich, volgens de landbouwdeskundigen, voor kleinbedrijf in het bijzonder lenen. Wat het klimaat betreft, er moge enig verschil be-

staan tussen Groningen en Zeeland, verschillende andere zeele gebieden hebben een klimaat, dat van dat van Noord-Groningen niet essentieel afwijkt. Bovendien blijkt nergens anders in Nederland, dat klimaatverschillen van belangrijke betekenis zouden zijn voor het al of niet voorspoedig ontwikkelen van het kleinbedrijf.

Om tot een goed begrip van de ontwikkeling in het kleigebied te komen zal men, naar mijn mening, zijn aandacht dienen te richten op een verschijnsel, dat zich in Groningen in de 19de eeuw heeft voorgedaan en de motieven, die, volgens mijn overtuiging, daar achter schuilen. Ik bedoel de grondige verandering, die in deze eeuw en gedeeltelijk ook reeds in de 18de eeuw plaats vond in de verhouding bouwland—grasland in deze provincie, waardoor Groningen van een veeteeltprovincie een akkerbouwprovincie werd. Ik heb er kort geleden ¹⁰⁾ op gewezen, dat deze verandering niet is voortgekomen uit rationele overwegingen, doch zijn oorsprong vond in het hoger maatschappelijk aanzien, dat in het grootste deel van Groningen gedurende de negentiende eeuw en ook nu nog, de akkerbouw genoot, vergeleken met de veeteelt. Deze voorkeur voor de akkerbouw, zo meende ik te moeten aannemen, vloeit voort uit het feit, dat in de 18de en de 19de eeuw, en in het Oldambt zelfs al vroeger, door belangrijke aanwassen, welke aan de kust ontstonden, de boerderijen langs deze kust gemiddeld veel groter werden, dan de boerderijen, welke in het binnenland waren gelegen. Deze boerderijen werden echter tegelijkertijd de bedrijven, die hoofdzakelijk akkerbouw bedreven, daar de nieuw aangewonnen gronden zich voor de akkerbouw in het bijzonder leenden. Hierdoor werd akkerbouwer in Groningen identiek met grote boer. De akkerbouwers werden daardoor een navolgenswaardig voorbeeld. Zij waren de mensen van aanzien, de welvarenden en men voelde zijn maatschappelijke prestige stijgen, wanneer men akkerbouwer werd. Toen, mede door andere omstandigheden, in Groningen een begin werd gemaakt met het scheuren van grasland, was men maar al te zeer geneigd op deze weg voort te gaan, zodat in Groningen tenslotte enorme oppervlakten grasland zijn gescheurd, ook daar, waar het zuiver economisch gesproken, niet verantwoord was.

Wanneer echter inderdaad de neiging tot navolging van de bedrijfsstijl, die door omstandigheden bij de boeren aan de kust heersend was geworden, zo sterk was, dat men er daardoor toe kwam, zelfs tegen de natuurlijke omstandigheden in, de daar heersende vorm van bodemgebruik na te volgen, dan ligt het voor de hand, dat men nog eerder geneigd zou zijn de bedrijven langs de kust, wat betreft de bedrijfsgrootte, tot voorbeeld te nemen. Dit betekent dus, dat naar mijn mening, het stre-

ven naar vergroting der bedrijven en ongedeelde handhaving van deze grote bedrijven, voortvloeit uit het feit, dat sedert het eind van de 18de eeuw op de Groninger klei door psychologische oorzaken een norm is ontstaan voor de grootte van de akkerbouwbedrijven, die aanzienlijk lag boven hetgeen toen voor de bedrijven in het binnenland regel was. Het grote bedrijf werd een kwestie van sociaal prestige. Wie mee wou doen in de maatschappij moest een groot bedrijf hebben. Nu is het een feit, dat in het algemeen in de boerensamenleving de omvang van het grondbezit en het grondgebruik als maatstaf voor maatschappelijk aanzien van grote betekenis is. Ieder gebied heeft daarvoor echter een bepaalde norm, een bepaalde hoogte, die, wanneer ze is bereikt, het gevoel geeft mee te tellen onder de aanzienlijken. Het spreekt vanzelf, dat deze norm in het algemeen sterk onder invloed staat van de feitelijke verhoudingen in het gebied. Het streven naar het bereiken van een dergelijke norm hangt niet in de lucht; men meet zichzelf en het zijne af naar zijn soortgenoten in zijn omgeving en dat wat zij het hunne noemen. De eigenaardigheid van Noord-Groningen kan men dan ook zien in de omstandigheid, dat door toevallige verschijnselen in een deel van het gebied — de kuststrook — de feitelijke verhoudingen veranderden, waardoor voor het gebied als geheel de norm omhoog ging. Het spreekt vanzelf, dat behalve de wens om aan deze hoge norm te voldoen ook de mogelijkheid hiertoe aanwezig moest zijn, m.a.w. dat de Groninger boeren o.a. moesten beschikken over de nodige geldelijke middelen om bij voorkomende gelegenheden hun bedrijven uit te breiden en anderzijds zo nodig zoons, die niet in het boerenbedrijf terecht kwamen, hun aandeel in het bezit uit te betalen, zonder daarbij het bedrijf in gevaar te brengen. Gedurende een groot deel van de 19de eeuw hebben de gunstige uitkomsten van het landbouwbedrijf hiervoor vermoedelijk wel voldoende middelen geleverd, terwijl de Groninger boeren verder een belangrijke reserve hadden, doordat zij, tengevolge van de merkwaardige ontwikkeling van het bekleemrecht, in het begin van de 19de eeuw met slechts weinige uitzonderingen eigenaren waren van hun bedrijf.

Moet men dus m.i. de oorzaak van de ontwikkeling in de richting van een toenemende bedrijfsgrootte in Noord-Groningen in eerste instantie zoeken in een verandering van de norm, die men zich stelde, wat betreft de grootte van een bedrijf, noodzakelijk om mee te tellen onder de aanzienlijken, deze ontwikkeling riep zelf weer nieuwe krachten op, die haar bevorderden. Meer en meer heeft zich in Noord-Groningen een wijze van bedrijfsvoering, een bedrijfsstijl, ontwikkeld, die typisch gericht is op het grote bedrijf. Zoals elke bedrijfsstijl heeft deze een min of meer sociaal-

dwingend karakter gekregen, zodat ze algemeen heersend is geworden, ook op de kleine bedrijven, waarvoor ze, economisch gezien, niet deugt. Vooral de bedrijven beneden 10 ha moeten, wanneer ze zullen renderen, anders worden ingericht dan de bedrijven van 40—50 ha en meer. Werken zij op dezelfde wijze als de grote bedrijven en richten zij zich o.a. ook geheel op de eenzijdige akkerbouw, zoals die in het kleigebied van Noord-Groningen en in het bijzonder in het Oldambt regel is geworden, dan wordt daardoor hun bestaan ten zeerste bemoeilijkt. Het kleine bedrijf heeft slechts behoorlijke ontwikkelingsmogelijkheden, wanneer het zich overeenkomstig zijn eigen aard kan ontwikkelen. Als het verspreid voorkomt temidden van grote bedrijven, die in het betreffende gebied de heersende bedrijfsstijl bepalen en deze bedrijfsstijl voor de kleine bedrijven niet gunstig is, wordt het in zijn ontwikkeling geremd. Zo werkte dus niet alleen het streven van de grote boeren het handhaven en het uitbreiden van grote bedrijven in de hand, het feit van het voorkomen van het grote eenzijdige akkerbouwbedrijf had zelf weer een ongunstige invloed op de groei van het kleinbedrijf.

Gezien de oorsprong van de verandering van de norm ten aanzien van de bedrijfsgrootte van een „behoorlijke” boerderij in Noord-Groningen, ligt het voor de hand, dat deze verandering zich niet uitstreckte tot die delen, waar uiteindelijk het grasland bleef overheersen.

De norm bleef daar in hoofdzaak bepaald door de feitelijke verhoudingen, hetgeen, zoals ik reeds opmerkte, als regel dient te worden beschouwd. Daar de omstandigheden drongen in de richting van een verlaging van de gemiddelde bedrijfsgrootte, kwam ook de norm vermoedelijk geleidelijk iets lager te liggen. Zo gingen graslandgebied en akkerbouwgebied steeds verder uiteen. Was in 1862 het Groninger kleigebied, wat betreft de gemiddelde bedrijfsgrootte, in feite nog een eenheid, thans bestaat er een diepgaand verschil. Berustte toen het verschil in maatschappelijk aanzien tussen bouwboer en groenboer feitelijk alleen op een fictie, vandaag vindt het een zeer materiële basis in het verschil in bundertal, dat een normale bouwboer en een normale groenboer ter beschikking staat. Bouwboeren en groenboeren zijn nu dan ook in Noord-Groningen inderdaad twee verschillende groepen geworden, die min of meer los van elkaar zijn komen te staan. Zelfs daar, waar zij naast elkaar voorkomen, zoals in verschillende delen van de Noordelijke Bouwstreek en de Centrale Bouwstreek, is het contact tussen beide groepen vaak gering en houdt o.a. het verschil in grootte der bedrijven hen gescheiden.

Zo bestaat dus inderdaad op de Groninger klei verband tussen de verhouding van bouwland en grasland en de bedrijfsgrootte, doch dit verband

is geen rechtstreeks verband, voortkomende uit de verschillende economische en technische aspecten van beide bedrijfsoorten, doch het vloeit voort uit een verschil in sociaal-psychologische houding, in „attitude”, dat zelf weer in het leven werd geroepen door een bijzondere historische ontwikkeling.

Het — indirecte — verband, dat er tussen bedrijfsgrootte en percentage grasland bestaat, is vermoedelijk mede de oorzaak er van, dat sedert het begin van deze eeuw de stijging van de grootte der bedrijven op de kleigronden zich niet sterk meer heeft doen gelden en gedeeltelijk zelfs een daling is opgetreden. Vanaf die tijd is n.l. ook aan daling van het percentage grasland, die zozeer kenmerkend was voor de ontwikkeling van het landbouwbedrijf op het grootste deel der kleigronden in de vorige eeuw, een einde gekomen en trad zelfs weer een stijging op. Wel was die stijging, met uitzondering van die in de Centrale Bouwstreek — hier daalde het percentage bouwland tussen 1910 en 1930 van 70,5 tot 56,7 — betrekkelijk gering, doch ze stond niettemin in scherpe tegenstelling tot de gang van zaken in de vorige eeuw; de veranderde agrarisch-economische verhoudingen na de grote landbouwcrisis zijn hier zeker niet zonder invloed geweest. Gezien het voorgaande ligt het voor de hand, dat dit de ontwikkeling van de bedrijfsgrootten moest beïnvloeden. Het is echter waarschijnlijk, dat men hier ook nog aan andere factoren moet denken. Zoals werd opgemerkt, kon de Groninger boer zich de weelde van het handhaven en uitbreiden van zijn bedrijf veroorloven door het feit, dat hij in het algemeen als eigen boer een belangrijke reserve had en verder door de goede uitkomsten van het landbouwbedrijf, gedurende een groot deel van de vorige eeuw. Nu is het bekend, dat de uitkomsten, speciaal van het akkerbouwbedrijf — met uitzondering van die gedurende de periode van de vorige wereldoorlog — sedert het uitbreken van de landbouwcrisis, nooit meer het peil van goede jaren in het derde kwart van de vorige eeuw hebben bereikt. Verder is ongetwijfeld een belangrijk deel van de juist genoemde reserve ingeteerd. Vergelijkt men de gegevens over pacht en eigendom in de statistiek van 1862 met de overeenkomstige gegevens over 1930, dan blijkt, dat het eigen bezit in Groningen in de tussentijd zeer sterk is gedaald. De sedert 1910 gepubliceerde gegevens laten zien, dat de Groninger klei in dit opzicht een ongunstiger ontwikkeling te zien geeft, dan Nederland in het algemeen. De mogelijkheid, om zich belangrijke uitgaven te getroosten voor de uitbreiding van het bedrijf, is dus sedert het eind van de vorige eeuw sterk verminderd.

Moge door het bovenstaande de ontwikkeling in het kleigebied in grote lijnen zijn verduidelijkt, de vraag, waarin de ontwikkeling in de rest van de provincie haar oorsprong vindt, blijft nog open. Zoals reeds werd opgemerkt, valt een rechtstreekse correlatie tussen grondsoort en toe- of afname van de bedrijfsgrootte niet te constateren, terwijl ook in het gebied van de lichtere gronden hoge en lage percentages grasland met af- en toename van bedrijfsgrootte blijken samen te gaan. In het kleigebied bleek echter geen direct, doch slechts een indirect verband tussen percentage grasland en ontwikkeling der bedrijfsgrootte te bestaan. Moet voor de lichte gronden eveneens met het bestaan van een soortgelijk indirect verband rekening worden gehouden, of wel hebben wij hier te maken met een direct verband of een indirect verband van andere aard? Inderdaad zijn naar mijn mening de verhoudingen op de lichtere gronden, althans ten dele, terug te voeren op soortgelijke factoren als in het kleigebied hebben gewerkt. In de reeds meergenoemde uiteenzetting, waar ik de ontwikkeling van het grootste gedeelte van de provincie Groningen van graslandgebied tot akkerbouwgebied besprak, heb ik er op gewezen, dat de merkwaardige voorkeur voor de akkerbouw, die zich sedert het einde van de 18de eeuw in het grootste gedeelte van het kleigebied van de provincie Groningen ontwikkelde, zich niet tot het kleigebied heeft beperkt, doch ook in de Veenkoloniën en naderhand in de Woldstreek zijn invloed deed gelden. De Veenkoloniën hebben een belangrijk gedeelte van hun kolonisten van het Oldambt ontvangen en daarmee steeds relaties onderhouden en men mag aannemen, dat deze relatie met het Oldambt de voorkeur voor de akkerbouw in de Veenkoloniën sterk heeft bevorderd. Het ligt voor de hand om aan te nemen, dat ook het streven naar vergroting van het bedrijf, dat in het kleigebied optrad, spoedig in de Veenkoloniën navolging vond. De feitelijke toestand, zoals die aanvankelijk na de afvening was ontstaan, was van het ideaal van grote bedrijven wel zeer ver verwijderd en de veenkoloniale boer diende zijn norm dan ook wel lager te stellen dan de Oldambtster boer. De mate echter, waarop men er in geslaagd is om in dit gebied het kleinbedrijf te liquideren, is echter bijna verbijsterend: het aantal bedrijven van 1—5 ha werd sedert 1862 met de helft, dat van de bedrijven van 5—10 ha ongeveer met $\frac{1}{3}$ en dat van de bedrijven van 10—20 ha ongeveer met $\frac{1}{4}$ gereduceerd. De Veenkoloniën leveren als landbouwgebied thans een volledig ander beeld dan in 1862. Misschien, dat behalve de reeds genoemde invloed van de verhoogde norm voor een „behoorlijk” bedrijf nog enkele nevenfactoren van invloed zijn geweest op deze zo merkwaardige ontwikkeling. Te denken

valt hier aan de invloed, die de sterke ontwikkeling van de industrie in dit gebied kan hebben gehad. Zoals bekend, valt in de periode na 1860 in hoofdzaak de ontwikkeling van de veenkoloniale landbouwindustrie. Van een rechtstreekse invloed is weinig of geen sprake; nooit is vermoedelijk de zuiging, die de nieuwe industrie op de arbeidsmarkt veroorzaakte, dermate groot geweest, dat het hierdoor ging ontbreken aan personen voor de bezetting van de agrarische bedrijven. In het algemeen zijn de Veenkoloniën gedurende het eind van de vorige eeuw en het begin van deze eeuw eerder een gebied geweest met een teveel aan bevolking dan met een tekort. Wel echter heeft, naar alle waarschijnlijkheid, de ontwikkeling van de industrie bij de bevolking tot een verandering van mentaliteit geleid, waardoor een verminderde belangstelling voor het grondgebruik, in het bijzonder voor het kleine grondgebruik, ontstond. Het is b.v. zeer opvallend, dat, zoals uit de gegevens over de laatste tientallen jaren blijkt, de belangstelling van de landarbeider voor grondgebruik in de Veenkoloniën tot een te verwaarlozen minimum is gedaald. Hoewel de grond in de Veenkoloniën zich voor het landarbeiders-grondgebruik uitermate goed leent, willen deze dit blijkbaar niet meer. Daar de landarbeiders de groep vormen, waaruit de groep van de kleine zelfstandigen in de landbouw voortdurend aanvulling ontvangt, ligt het voor de hand, dat dit vrijwel verdwijnen van de belangstelling van de landarbeider voor grondgebruik de ontwikkeling van de kleine bedrijven moest remmen en de liquidatie hiervan bevorderen.

Een ongunstige invloed op de ontwikkeling van het kleine bedrijf is verder vermoedelijk uitgeoefend door de veranderingen, welke door het gebruik van de kunstmest in het veenkoloniale boerenbedrijf ontstonden. Van oudsher is het veenkoloniale bedrijf sterk op de akkerbouw georiënteerd geweest, doch nog in de vorige eeuw hielden de omstandigheden een volledige ontwikkeling in de richting van de zuivere akkerbouw tegen. De geweldige mestbehoefte van de veenkoloniale grond bracht teweeg, dat de boer genoodzaakt was om althans een deel van de mest op eigen bedrijf voort te brengen en anderzijds door groenbemesting, o.a. met klaver, de vruchtbaarheid op peil te houden. Een en ander leidde tot de ontwikkeling van een bedrijf, waarin de veeteelt nog een plaats van enige betekenis innam, zodat b.v. aan het eind van de vorige eeuw zelfs pogingen werden gedaan om veestapel en veehouderij op een beter peil te brengen. In die omstandigheden vond het kleine boerenbedrijf, dat, zoals gezegd, feitelijk alleen als gemengd bedrijf goede ontwikkelingskansen heeft, een vrij behoorlijk „klimaat”. Door de invoering van het gebruik van kunstmest werd de veenkoloniale boer echter volkomen

onafhankelijk van de productie van stalmest, terwijl ook de groenbemesting scheen te kunnen worden ontbeerd. Het gevolg was, dat hij zijn voorkeur voor de akkerbouw volledig kon uitleven en in zeer korte tijd de veeteelt in de Veenkoloniën, behalve in het Westen van de gemeente Hoogezand, dat landbouwkundig feitelijk niet tot de Veenkoloniën behoort, vrijwel volkomen verdween. De in de Veenkoloniën heersende bedrijfsstijl werd volledig die van het uiterst eenzijdige akkerbouwbedrijf. Zoals reeds eerder werd opgemerkt, heeft de in een bepaald gebied heersende bedrijfsstijl een min of meer dwingend karakter, zodat deze ook wordt aanvaard door bedrijven, waarbij deze feitelijk niet past, i.c. de kleine bedrijven. De veranderingen, welke door de kunstmest in het boerenbedrijf in de Veenkoloniën werden teweeggebracht, betekenden dus, dat de mogelijkheden voor het kleine bedrijf hier aanzienlijk slechter werden en men mag aannemen, dat ook hierdoor de ontwikkeling in de richting van een toenemende bedrijfsgrootte is bevorderd.

Tot zover de Veenkoloniën. Overeenkomsten met de ontwikkeling in de Veenkoloniën toont die in de Woldstreek, al zijn er ook belangrijke verschillen. Zoals ik elders opmerkte, was de Woldstreek ¹¹⁾ nog in de vorige eeuw in hoofdzaak een weidegebied. Ook hier deed zich echter de invloed van de kleistreken, wat betreft de voorkeur voor de akkerbouw, gelden en hoewel het gebied van nature aangewezen is voor het grasland, ontwikkelde het zich in de tweede helft van de vorige eeuw tot een uitgesproken akkerbouwgebied. Dat hier de tendens tot vergroting van de bedrijven aanwezig is, spreekt uit de afname van het aantal bedrijven beneden 5 ha en de bedrijven van 5—10 ha. De verschuivingen dragen echter lang niet het revolutionaire karakter, dat ze in de Veenkoloniën bezaten. Voor een goed begrip hiervan dient men zich te realiseren, dat in 1862 het grootste gedeelte van het grasland in deze gemeente nog bestond uit weinig intensief onderhouden en gebruikt grasland. Toen zich het streven naar omzetting van het grasland in bouwland bij de boeren meer en meer deed gelden, moest dit land een zeer tijdrovende en kostbare grondverbetering ondergaan. Vermoedelijk om kosten te sparen en tegelijkertijd de vorm van het bedrijf te verbeteren (Slochteren kent de langgerekte opstreckende heerden) hebben toen vele boeren stukken van dit halfwoeste land aan landarbeiders verkocht, die dan de cultuurtoestand verbeterden en zich als kleine boer op deze grond vestigden. Daardoor nam aanvankelijk na 1862 het aantal kleine boeren sterk toe en daalde o.m. het aantal bedrijven van 20—50 ha. Nadat echter het proces van grondverbetering tot een eind was gekomen, deed de neiging tot vergroting der bedrijven zich

gelden en nam het aantal kleine bedrijven af. Hoewel deze afname ook na 1910 nog voortging, blijkt uit de voor de Woldstreek ter beschikking staande gegevens, dat deze afname vooral vóór 1910 plaats vond. Naar mag worden aangenomen heeft ook hier de steeds voortgaande ontwikkeling in de richting van de zuivere akkerbouw op de bestaansmogelijkheden van het kleine bedrijf geen gunstige invloed uitgeoefend. ¹²⁾

Een geheel ander beeld levert het Zuidelijk Westerkwartier. In 1862 was de structuur van dit gebied practisch dezelfde als die van de Woldstreek. De Woldstreek ontwikkelde zich echter tot een uitgesproken akkerbouwgebied met relatief grote bedrijven, het Zuidelijk Westerkwartier tot een sterk overwegend weidegebied met kleine bedrijven. Wel was, volgens de statistiek van 1862, het aantal grondgebruikers met 1—5 ha in het Zuidelijk Westerkwartier relatief hoger dan in Slochteren, doch eveneens blijkt hieruit, dat dan het aantal zelfstandige landbouwers, evenals het aantal bezitters van landbouwpaarden en het aantal bezitters van rundvee, in beide gebieden vrijwel gelijk is; een groot deel van de grondgebruikers van 1—5 ha in het Zuidelijk Westerkwartier blijkt dan te bestaan uit landarbeiders. Aangenomen mag worden, dat deze landarbeidersbedrijfjes zonder vee en zonder trekkracht niet intensief bewerkt werden. In 1930 waren echter niet minder dan 600 van de grondgebruikers met 1—5 ha in het Zuidelijk Westerkwartier zelfstandig landbouwer, in de Woldstreek echter slechts 49. Zelfstandige landbouwers met 5—10 ha waren er in het Zuidelijk Westerkwartier in 1930 546, in de Woldstreek 152. Waaraan is deze geweldige ontwikkeling van het kleine bedrijf in het Zuidelijk Westerkwartier toe te schrijven? Met een verwijzing naar het feit, dat we hier met een overwegend weidegebied hebben te maken, waar dus naar alle waarschijnlijkheid de merkwaardige krachten, die in verschillende akkerbouwgebieden in Groningen de ontwikkeling van grote bedrijven hebben bevorderd, niet hebben gewerkt, zijn we niet klaar. In de Centrale Weidestreek immers bleek, dat wel de gemiddelde bedrijfsgrootte was afgenomen, doch dat de kleine bedrijven beneden 10 ha hier slechts tot geringe ontwikkeling waren gekomen, terwijl in het Zuidelijk Westerkwartier juist deze bedrijven zich in zo sterke mate hebben ontplooid. M.i. hebben verschillende omstandigheden hier de ontwikkeling in deze richting bevorderd.

Zoals reeds werd opgemerkt, is de ontwikkeling van de bedrijfsgrootten in Groningen niet in de eerste plaats bepaald door het verschil in grondsoort. Voor een goed begrip van het verschil in ontwikkeling tussen het Zuidelijk Westerkwartier en de kleiweidegebieden zal men echter aan het verschil in grondsoort zeker aandacht moeten schenken. Natuurlijk is, op zichzelf beschouwd,

de zandgrond niet de meest aangewezen grond voor kleine bedrijven; de opbrengsten per ha zijn en vooral waren lager dan op de kleigrond, zodat voor een zelfde resultaat meer grond nodig is dan op de klei. Afgezien van invloeden, die uitgingen van de historische ontwikkeling van het recht op de bodem, zijn er echter drie factoren, die het ontstaan van kleine bedrijven op de zandgronden hebben bevorderd, n.l.: 1e. de lage prijs van de cultuurgrond; 2e. de aanwezigheid — tot voor kort — van aanzienlijke hoeveelheden woeste grond, waardoor hij, die deze grond zelf ontgon, zonder gelduitgaven van betekenis, zich cultuurgrond kon verwerven; 3e. het geringere bedrag per ha, dat op lichte grond voor werktuigen, trekkracht, enz. wordt vereist. Al deze factoren werken het in de hand, dat het voor weinig vermogenden, o.a. voor landarbeiders, op de lichtere gronden veel gemakkelijker is en vooral was om zich op te werken tot kleine boer. Nu waren er tot het eind van de vorige eeuw enkele factoren, die desondanks de toename van het aantal kleine boeren binnen de perken hielden. Voor het ontginnen en in goede cultuurstaat houden van de grond was mest nodig en om mest te produceren was vee nodig. De moeilijkheid voor de kleine boeren was echter, dat het bezwaarlijk was om de melk van hun enkele koeien op rendabele wijze aan de markt te brengen. Zij konden slechts kleine hoeveelheden boter voortbrengen, die in de regel van slechte kwaliteit waren en voor lage prijzen van de hand gingen, zodat uiteindelijk de kleine boer voor zijn melk aanzienlijk minder kreeg dan de grote boer en veehouderij voor hem feitelijk niet rendabel was. Geen vee betekende echter ook geen mest en geen behoorlijk bouwland. Deze vicieuze cirkel werd aan het eind van de vorige eeuw op twee punten doorbroken. De kunstmest maakte het mogelijk, ook zonder stalmest, grond te ontginnen en in goede toestand te houden, terwijl de oprichting van zuivelfabrieken tot gevolg had, dat de kleine boer evenveel voor een liter melk kreeg als zijn grotere collega. Dit, tezamen met de relatief gunstige prijzen voor de dierlijke producten, welke het kleine bedrijf uiteindelijk aan de markt bracht, deed in het alleraatst van de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw als het ware een uitbarsting van kleine bedrijven ontstaan op onze lichte gronden. In deze uitbarsting had ook het Zuidelijk Westerkwartier deel. Hoewel geen gegevens beschikbaar zijn over de grootte der bedrijven aan het eind van de vorige eeuw, kan uit andere gegevens worden afgeleid, dat toen het grotere bedrijf hier nog een aanzienlijke plaats innam en het kleine boerenbedrijf nog weinig tot ontwikkeling was gekomen. Uit de beroepstelling van 1899 blijkt n.l. dat de verhouding tussen het aantal boeren en het aantal landarbeiders toen nog ongeveer 1 op 3 à 4 was,

terwijl in 1930 deze verhouding ongeveer 1 op 1 was geworden. Wel was reeds in 1899, vergeleken met 1862, het aantal boeren zowel absoluut als relatief toegenomen, doch de grote toename kwam pas daarna; vooral tussen 1900 en 1910 nam het aantal boeren enorm toe. Ongetwijfeld heeft in het Zuidelijk Westerkwartier de aanwezigheid van woeste grond een zeer grote rol gespeeld bij de snelle toename van het aantal kleine bedrijven. Aankoop en ontginning van enige ha woeste grond is voor talloze landarbeiders de weg geweest om het tot kleine boer te brengen. Het Zuidelijk Westerkwartier is weliswaar een overwegend, doch geen zuiver weidegebied en ook de kleine bedrijven zijn min of meer gemengd, al valt de nadruk op de veeteelt. Deze veeteelt beperkt zich echter niet tot de rundveehouderij, doch ook de varkenshouderij neemt een plaats van betekenis in, terwijl na de vorige oorlog de kippenhouderij tot enige ontwikkeling kwam. Al met al zijn de bestaanskansen voor het kleine bedrijf hier relatief gunstig. Dit neemt niet weg, dat ook hier de kleinste bedrijven, in het bijzonder die van 1—5 ha, meer en meer tot een maatschappelijk probleem zijn geworden. Vooral na de vorige oorlog, toen de arbeiderslonen, ook de landarbeiderslonen, belangrijk stegen en tegelijkertijd de wereldmarktpositie van de producten van het kleine bedrijf in vele opzichten niet gunstiger werd, kwam de boer van het dwergbedrijf, vergeleken met andere bevolkingsgroepen, in een relatief ongunstige positie. De gegevens van tabel 2 geven dan ook de indruk, dat na 1910 en vooral na de vorige oorlog, de neiging, om bedrijven kleiner dan 5 ha te bewerken, hoe langer hoe geringer is geworden. Tussen 1920 en 1930 nam het aantal bedrijfjes van 1—5 ha bijna in het geheel niet meer toe, ondanks het feit, dat de oppervlakte cultuurgrond nog een vrij belangrijke uitbreiding onderging en de splitsing van bedrijven van meer dan 20 ha doorging. Blijkbaar is een krachtig streven merkbaar van de boeren met bedrijven van 1—5 ha om hun bedrijven te vergroten, waartegen het streven om nieuwe kleine bedrijven te vestigen nauwelijks meer opweegt. Zoals zo juist werd opgemerkt, betekent de afremming van de ontwikkeling van de bedrijven van 1—5 ha niet, dat een einde zou zijn gekomen aan de verdere ontwikkeling in de richting van het kleinbedrijf in het Zuidelijk Westerkwartier, daar de splitsing van bedrijven, groter dan 20 ha, doorgaat. Deze sterke splitsing van bedrijven is niet zo vanzelfsprekend als men misschien wel geneigd zou zijn aan te nemen. Zoals nog zal blijken, vond in een ander gebied met veel woeste grond, n.l. Westerwolde, een belangrijke toename van bedrijven van 1—5 ha plaats, zonder dat dit met splitsing van grote bedrijven gepaard ging, terwijl, zoals reeds werd opgemerkt, in een ander weidegebied, het Centrale Weidegebied, de

splitsing maar van beperkte omvang was en b.v. — dit in tegenstelling met het Zuidelijke Westerkwartier — de bedrijven van 20—50 ha in aantal toenamen. Noch het feit, dat wij hier hebben te maken met een weidegebied, noch het ontstaan van kleine bedrijven uit ontginningen van woeste grond, geven op zichzelf dus een verklaring voor de sterke splitsing van bedrijven, welke in het Zuidelijk Westerkwartier valt op te merken. De splitsing tussen 1862 en 1910 kan men misschien gedeeltelijk toeschrijven aan een soortgelijk verschijnsel als voor de Woldstreek werd opgemerkt, n.l. het afstoten door de grote bedrijven van halfwoeste gedeelten, die voor het bedrijf weinig waarde hadden. Nadien kan men aan dit verschijnsel vermoedelijk weinig invloed meer toekennen. De achtergrond zal men moeten zoeken in een verandering in de bedrijfsstijl in het gebied. Het Zuidelijk Westerkwartier is thans een typisch gebied van kleine bedrijven geworden. Het kleinbedrijf geeft de norm aan, het is in de meest letterlijke zin normaal geworden. Zoals in het klei-akkerbouwgebied het kleine bedrijf uit de toon valt, zo valt hier het grote bedrijf uit de toon. Dit komt de ontwikkelingskansen van het grote bedrijf op zichzelf niet ten goede, doch, wat vermoedelijk belangrijker is, de psychologische weerstand tegen splitsing is verdwenen, althans veel geringer geworden. Splitsing betekent nauwelijks meer een sociale declassering, eerder een aanpassing aan datgene, wat door de omgeving als normaal en juist wordt aanvaard. Als men het enigszins huiselijk en wat overdreven wil uitdrukken, kan men zeggen, dat men in de kleistreek geen fatsoenlijke boer is als men geen grootbedrijf heeft en in het Zuidelijk Westerkwartier geen fatsoenlijke boer is, als men geen kleinbedrijf heeft. De bedrijfsstijl van het Zuidelijk Westerkwartier toont een zekere neiging om zich te gaan uitbreiden over de randen van het noordelijk daaraan grenzend kleigebied. De gemeente Oldekerk, die weliswaar volgens de landbouwstatistiek tot het Zuidelijk Westerkwartier behoort, doch hiervan agro-geologisch en agrarisch-historisch afwijkt (de gemeente bestaat grotendeels uit klei en had ook reeds in 1862 niet meer de beschikking over woeste grond), heeft zich reeds zeer sterk in de richting van een gebied van kleinbedrijf ontwikkeld. Nog in 1910 was van een dergelijke ontwikkeling geen sprake, doch vooral na 1920 is deze snel voortgegaan. Ook de snelle toename van het aantal bedrijven van 1—5 en van 5—10 ha in de gemeente Grijskerk geeft de indruk, dat men, althans in het Zuiden van deze gemeente, het kleine bedrijf als normaal gaat accepteren. Zoals reeds uit een enkele opmerking bleek, ver- toont het laatste belangrijke gebied met lichte grond, Westerwolde, weer een geheel ander beeld dan het Zuidelijk Westerkwartier. Op het eerste

oog zou men in dit gebied een ontwikkeling, niet ongelijk aan die in het Zuidelijk Westerkwartier verwachten. Nog aan het eind van de 19de eeuw lagen hier grote oppervlakten woest, zodat het gebied een goede kans bood voor opklimmen van landarbeiders tot kleine boer. Deze kans werd ook wel degelijk gegrepen. Het aantal bedrijven van 1—5 en van 5—10 ha onderging tussen 1862 en 1910 meer dan een verdubbeling en ook tussen 1910 en 1921 namen deze grootteklassen nog sterk in betekenis toe. Zelfs uit de omgeving, o.a. uit het Oldambt, trokken landarbeiders naar Westerwolde om daar hun kans als kleine boer te wagen. Had Westerwolde zich van binnenuit verder kunnen ontwikkelen, dan zou het vermoedelijk een gebied van kleine bedrijven zijn geworden. In Westerwolde hebben zich echter verschillende invloeden van buitenaf doen gelden. In de eerste plaats vanuit het Oldambt. Alleen al als grensgebied, dat bovendien het lang achterlijke Westerwolde ten voorbeeld moest strekken, oefende het Oldambt invloed uit.

Daarnaast echter heeft men zich van de zijde van de Oldambtster boeren rechtstreeks geïnteresseerd voor de openlegging en ontginning van Westerwolde, waardoor deze invloed werd versterkt. Belangrijke invloed, belangrijker misschien nog dan die vanuit het Oldambt, is op Westerwolde uitgegaan van de Veenkoloniën. Een groot deel van de Westerwoldse gemeenten was oorspronkelijk met veen bedekt, dat in de loop van de 19de eeuw werd afgegraven. Op de veenarbeiders volgden de veenkoloniale landbouw en de veenkoloniale boeren. Evenals de Oldambtster landbouw, was die van de Veenkoloniën een voorbeeld voor Westerwolders, terwijl de aard van het bedrijf beter bij de lichte gronden van Westerwolde paste dan dat van het Oldambtster boerenbedrijf. Na het voorgaande behoeft eigenlijk nauwelijks meer te worden gezegd in welke richting de invloed van deze beide gebieden ging. In de eerste plaats ontwikkelde Westerwolde zich in de richting van een akkerbouwgebied, doch — wat ons hier op het ogenblik interesseert — ook de in de Veenkoloniën heersende opvattingen over de bedrijfsgrootte kregen in Westerwolde steeds meer betekenis. Dat tussen 1862 en 1910 de bedrijven van 10—20 en van 20—50 ha relatief meer in aantal toenamen dan de bedrijven beneden 10 ha, kan men nog toeschrijven aan het feit, dat nu eenmaal in deze periode in het Zuiden van het gebied een groot aantal veenkoloniale bedrijven en in het Noorden ontginningsbedrijven ontstonden, die tot stand kwamen op initiatief van personen van buitenaf, m.a.w. men kan aannemen dat deze toename een rechtstreeks gevolg was van invloeden van buitenaf en niet een gevolg van een interne ontwikkeling in het oude Westerwolde

zelf. De toename van het aantal kleine bedrijven zou men daarentegen kunnen zien als een gevolg van deze interne ontwikkeling. De ontwikkeling na 1920 laat echter duidelijk zien, dat men zich in Westerwolde een relatief groot bedrijf als norm is gaan stellen; niet alleen de bedrijven van 1—5 ha, doch ook de bedrijven van 5—10 ha lopen dan in aantal zeer sterk achteruit. Twee krachten werkten hier als het ware tegen elkaar in. Enerzijds werkte een kracht voortvloeiende uit het streven van landarbeiders om zich door het vormen van kleine bedrijven, voornamelijk door ontginning van woeste grond, zelfstandig te maken. Wanneer deze de overhand had gehouden, zou Westerwolde tot een gebied zijn geworden waar, evenals in het Zuidelijk Westerkwartier, de bedrijfsstijl zou zijn bepaald door het kleine bedrijf. Anderzijds werkte een kracht, voortvloeiende uit de invloed van de omgeving, die werd versterkt door het ontstaan van een aanzienlijk aantal veenkoloniale en andere ontginningsbedrijven aan de rand van het gebied. Het schijnt, dat de laatste kracht bezig is de strijd definitief te winnen en Westerwolde een gebied zal worden met relatief grote bedrijven.

De ontwikkeling in deze richting zal zeker worden bevorderd door de gang van zaken, wat betreft de ontginning in Westerwolde, na de vorige oorlog, in het bijzonder in de crisisjaren. De ontginning in Westerwolde is toen op grote schaal aangepakt als werkobject voor werklozen. In de eerste plaats werden deze ontginningen in relatief grote bedrijven verdeeld, in de tweede plaats werd hierdoor de gelegenheid voor landarbeiders e.d., om zich een klein perceel woeste grond te verwerven en zodoende op te klimmen tot kleine boer, verminderd.

Terloops moge nog worden opgemerkt, dat de ontwikkeling in Westerwolde duidelijk laat zien, dat het verband tussen bevolkingsdruk en splitsing van bedrijven geenszins zo direct en nauw is als men vaak pleegt aan te nemen. Juist in de jaren na de wereldoorlog, toen een scherpe daling van het aantal kleine bedrijven optrad, kenmerkte Westerwolde zich door een zeer duidelijke overbevolking en een grote agrarische werkloosheid.

Een enkele opmerking tenslotte over de lichte gronden in het Oldambt. Het verkavelingssysteem in het Oldambt is dat van de opstreckende heerden en deze strekken zich in de dorpen, waar zich lichte gronden bevinden, zowel over de klei- als over de zandgronden uit. Afzonderlijke bedrijven op de lichte gronden waren er dus oorspronkelijk in het Oldambt niet. Evenals in verschillende andere gebieden met lichte gronden, deed zich in het Oldambt echter het verschijnsel voor, dat de grote boeren delen van hun lichte grond afstootten en meestal in onontgonnen toestand aan land-

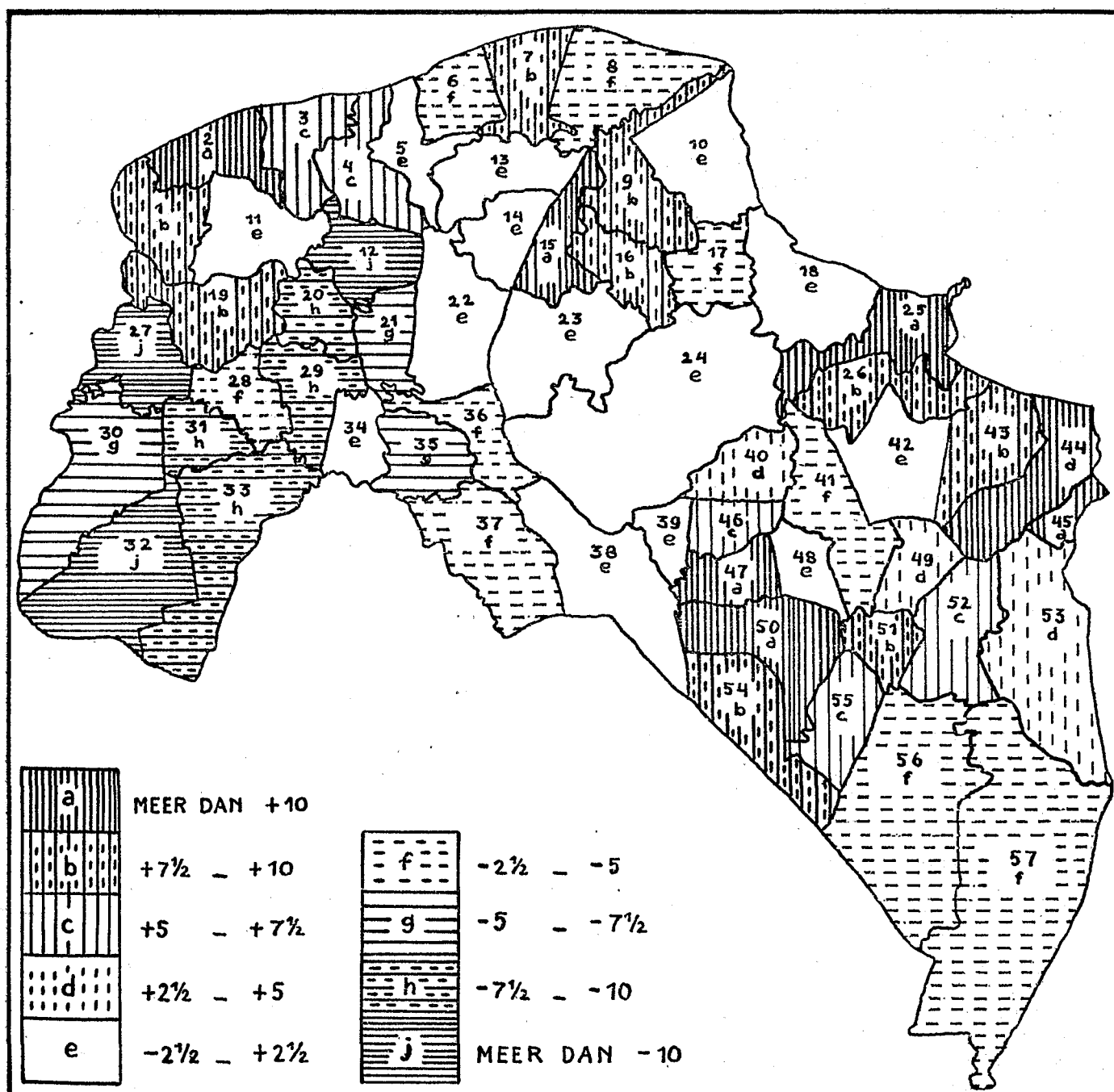

fig. 1

Toeneming (+) en afneming (—) van de gemiddelde grootte der agrarische bedrijven met meer dan 5 ha cultuurgrond. 1862~1930

1 Ulrum	13 Kantens	25 Termunten	37 Haren	49 Winschoten
2 Kloosterburen	14 Middelstum	26 Nieuwolda	38 Hoogezand	50 Veendam
3 Eenrum	15 Stedum	27 Grijpskerk	39 Sappemeer	51 Oude Pekela
4 Baflo	16 Loppersum	28 Zuidhorn	40 Noordbroek	52 Wedde
5 Warfum	17 Appingedam	29 Aduard	41 Scheemda	53 Bellingwolde
6 Usquert	18 Delfzijl	30 Grootegast	42 Midwolde	54 Wildervank
7 Uithuizen	19 Oldehove	31 Oldekerk	43 Finsterwolde	55 Nieuwe Pekela
8 Uithuizermeeden	20 Ezinge	32 Marum	44 Beerta	56 Onstwedde
9 't Zand	21 Adorp	33 Leek	45 Nieuwe Schans	57 Vlagtwedde
10 Bierum	22 Bedum	34 Hoogkerk	46 Zuidbroek	
11 Leens	23 Ten Boer	35 Groningen	47 Muntendam	
12 Winsum	24 Slochteren	36 Noorddijk	48 Meeden	

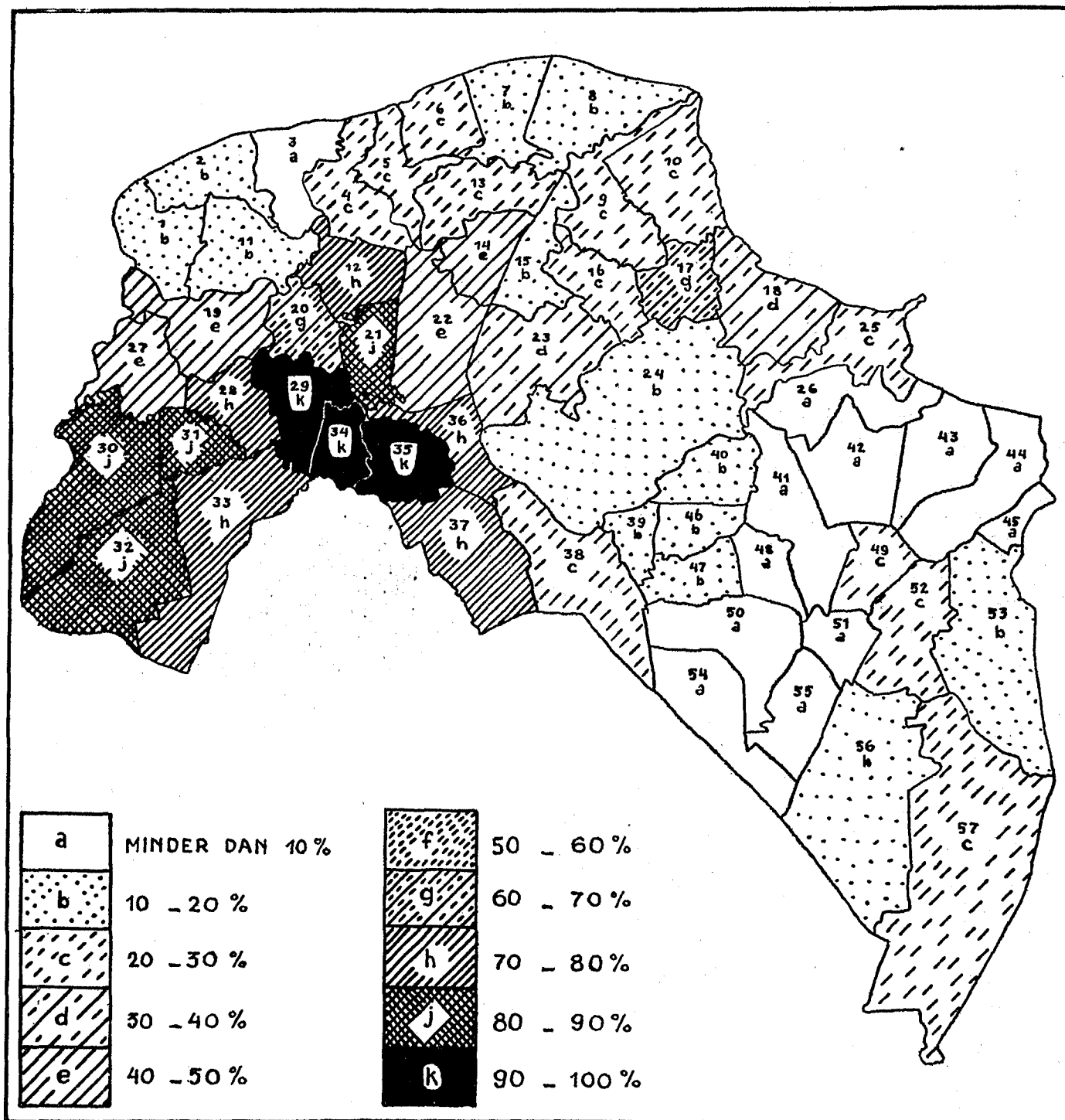

fig. 2

Percentage der oppervlakte cultuurgrond in de Groninger gemeenten in gebruik voor blijvend grasland
(naar de Landbouwtelling van 1930)

arbeiders e.d. overdeden. Hieruit ontstonden een aantal kleine bedrijven; het relatief groot aantal bedrijven van 1—5 en van 5—10 ha in het Oud-Oldambt valt hieruit te verklaren. Ook in het Nieuw-Oldambt, vooral onder de gemeente Midwolda, vindt men deze kleine bedrijven. Deze kleine boeren in het „binnenland” van het Oldambt vormen een groep op zichzelf. Zij staan niet in familierelatie tot de grote boeren op de klei en

onderhouden ook in ander opzicht daarmee weinig of geen sociale relaties. Juist hierdoor hebben zij zich ook in hun bedrijf zelfstandig kunnen ontplooiën en een eigen bedrijfsstijl kunnen ontwikkelen.

Zij hebben zich hierdoor veel beter kunnen handhaven dan hun soortgenoten op de klei in het Oldambt, die daar vroeger verspreid tussen de grote boeren voorkwamen. Vooral in het Noorden

van het Oldambt zijn deze in de loop van de 19de eeuw bijna zonder uitzondering verdwenen. Natuurlijk is de omgeving niet geheel zonder invloed gebleven. Niet alleen zijn ook de kleine boeren in het „binnenland” in hoofdzaak akkerbouwers — al betekent de veeteelt in zijn verschillende vormen bij hen dan ook meer dan bij de grote boeren — doch, wat de bedrijfsgrootte betreft is ook bij deze groep een zeker streven naar grotere bedrijven te constateren. De ontwikkeling van het aantal bedrijven van 1—5 ha is in dit opzicht in het Oldambt niet zo zeer maatgevend, daar deze grotendeels in handen zijn van landarbeiders, die door het z.g.n. „eenschafswerk” veel tijd over hebben voor de verzorging van hun eigen bedrijfje. Wel opvallend is echter de sterke afname sedert 1862 van het aantal bedrijfjes van 5—10 ha. Vooral wat het Oud-Oldambt betreft, heeft deze afname voor het overgrote deel betrekking op bedrijven op de lichte gronden.

Het overzicht over de verschillende gebieden, welke zich in Groningen, gezien uit het oogpunt van ontwikkeling van de bedrijfsgrootte, laten onderscheiden, moge hiermee als voltooid worden beschouwd. Buiten beschouwing is slechts gelaten het Goorecht, alleen bestaande uit de gemeente Haren. Deze gemeente is echter in haar ontwikkeling zodanig beïnvloed door de nabijheid van de stad Groningen, dat het nauwelijks mogelijk moet worden geacht hier uit de aanwezige statistische gegevens een enigszins behoorlijk inzicht te krijgen in de gang van zaken, wat betreft de ontwikkeling van de bedrijfsgrootten. Grote oppervlakten grond zijn hier voor bouwterrein verkocht, terwijl bovendien een belangrijke annexatie van Groningen de continuïteit in de statistische gegevens verstoort.

Natuurlijk zijn er nog verschillende detailpunten, waarover het één en ander gezegd zou kunnen worden. Zo b.v. over de invloed van de nabijheid van een stedelijk consumptiecentrum in de gemeenten Delfzijl, Appingedam en Winschoten, over de invloed van de ontwikkeling van de tuinbouw in Hoogezand en Sappemeer en in verschillende delen van de Noordelijke Bouwstreek en de Centrale Bouwstreek. Naar ik hoop zijn echter in het voorgaande de hoofdlijnen van de ontwikkeling van de bedrijfsgrootten in de landbouw belicht.

Duidelijk komt m.i. reeds uit de ontwikkeling in dit betrekkelijk kleine gebied naar voren, dat het vraagstuk van de ontwikkeling van de bedrijfsgrootten geenszins zo eenvoudig is, als men zich vaak voorstelt en dat hierop heel andere invloeden werken, dan vaak wordt aangenomen.

Het behoeft nauwelijks betoog, dat het m.i. onjuist

zou zijn, op grond van het onderzoek in Groningen vergaande conclusies te trekken voor het gehele land. Integendeel, de resultaten van het onderzoek laten m.i. duidelijk zien, hoe gevaarlijk het is, zonder diepgaand regionaal onderzoek, de ontwikkeling van de bedrijfsgrootte in Nederland algemeen toe te schrijven aan één of enkele schijnbaar voor de hand liggende oorzaken. Slechts gedetailleerde en nauwgezette studie kan hier het juiste inzicht verschaffen.

Een dergelijke studie is niet alleen uit zuiver wetenschappelijke, doch ook uit praktische overwegingen van groot belang. Wanneer men, zoals thans het geval is, overweegt in de ontwikkeling van de bedrijfsgrootten in te grijpen, zal men in de eerste plaats dienen te weten, welke oorzaken deze ontwikkeling in de verschillende delen van het land beïnvloeden. Doet men dit niet, dan is de kans groot, dat een eventueel ingrijpen leidt tot geheel onverwachte en ongewenste sociale en economische gevolgen.

Samenvattend kan over de factoren, die in Groningen in hoofdzaak de ontwikkeling bepaalden, het volgende worden gezegd. Van grote invloed bleek de *norm* te zijn, welke in een bepaald gebied aan een „behoorlijke” boerderij wordt gesteld. Om sociaal-psychologische redenen richt men zich op het bereiken van deze norm. Deze norm kan in hoofdzaak zijn afgestemd op de werkelijke verhoudingen in het betreffende gebied, doch kan door allerlei oorzaken wijzigingen ondergaan en hoger of lager komen te liggen, dan men op grond van de werkelijke verhoudingen zou verwachten. Hoewel niet van doorslaggevende betekenis, bleek de grondsoort van invloed te zijn. De wijze echter, waarop deze invloed zich doet gelden, bleek van verschillende andere omstandigheden afhankelijk te zijn. Er bleek een sterke correlatie te bestaan tussen de aard van het bodemgebruik (verhouding bouwland—grasland) en de ontwikkeling van de bedrijfsgrootte. Het verband bleek echter van indirecte aard te zijn. Van een verband tussen bevolkingsdruk en bedrijfsgrootte bleek weinig of niets.

1) Enigszins gewijzigde tekst van een voordracht voor de Studiekring van de Geschiedenis van de Landbouw te Utrecht, op 11 Februari 1947.

2) Over de zeer uiteenlopende motieven b.v., die de stemming t.a.v. daarmee het beeld en het oordeel over andere volken bepalen, zie de inaugurele rede van Prof. Dr A. N. J. den Hollander; *Het Andere Volk*, 1946.

3) Er is niet alleen door Marxisten, doch ook door anderen op gewezen, dat ook de wetenschap, met name de sociale wetenschappen, niet vrij blijven van de invloed van legenden, ideologieën of hoe men deze verschillende vormen van vooroordeel en eenzijdige instelling ook wil aanduiden. Men kan ten volle erkennen, dat hier voor de sociale onderzoeker een voortdurend gevaar dreigt; hij is echter tegen dit gevaar gewapend en kan zich er veel

beter tegen verwerpen dan de in de sociale wetenschappen niet geschoolden. Reden tot defaitisme ten aanzien van de resultaten van de sociale wetenschappen is er allerm minst.

⁴⁾ Sj. Groenman, Hoe zijn de kleine boerenbedrijven ontstaan? Tijdschrift voor Economische Geografie, October 1946, blz. 296 e.v.

⁵⁾ Zoals bekend onderscheidt onze landbouwstatistiek de grondgebruikers in landbouwers, tuinbouwers, landarbeiders en particulieren.

⁶⁾ Telt men ook in de landbouw werkzame vrouwen mee, dan zijn de uitkomsten iets anders, al is het verschil niet principieel. Het is echter een bekend feit, dat men met de statistische opgaven aangaande het aantal in de landbouw werkzame vrouwen voorzichtig moet zijn. Bovendien gaat het bij de in de landbouw werkzame vrouwen, zoals bekend, voornamelijk om gezinsleden van in

de landbouw werkzame mannen (vrouwen en dochters van kleine boeren, vrouwen van landarbeiders), zodat het voor een inzicht in de hoeveelheid cultuurgrond per in de landbouw werkzaam gezin weinig uitmaakt of men al of niet met de vrouwen rekening houdt.

⁷⁾ Bijdragen tot de kennis van de tegenwoordige staat der Provincie Groningen.

⁸⁾ De oppervlakte, ingenomen door bedrijven kleiner dan 5 ha, is voor 1862 geschat. Hoewel ook in deze schatting natuurlijk fouten kunnen schuilen, zijn deze zeker niet van een omvang, dat daardoor het berekende gemiddelde voor de bedrijven, groter dan 5 ha belangrijk van de werkelijkheid kan afwijken.

^{9, 10, 11)} Over de verscheidenheid in de Nederlandse Landbouwgebieden. Inaugurale rede 1946.

¹²⁾ Zie voor de ontwikkeling in de Woldstreek: Schetsen van het landbouwbedrijf in Nederland, 1912. Blz. 584—599.